

138

10(A)(B)

प्रश्नोपनिषद्

Prashnopanishat

प्रश्नोपनिषत्प्रारंभः

138
—
(10A)

श्रीगणेशाय नमः हरिः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ सह ना ववतु ॥ ॥ हरीः ॥ सूक्तेशा च नारदा जः
शैवस्य सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः । कौसल्यस्य
स्वभायनो नार्जुनो वै दन्तिः । कबन्धिका त्यायनस्तै
ते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्म न्वेष प्राणा एव हव
त सर्वे वक्ष्यतीति ते ह सप्तित्वा एवो न गतं तं पि प
लादमूप सन्नास्तान् सहस्रं विविच्य नूय एव तपसा

रु

॥ १० ॥

ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवसरं संवत्स्यथ यथा कामं
 प्रप्नोन् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं हवो वक्ष्याम इत्यथ
 कबंधीका त्यायन उषेत्यपप्रच्छ न जवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः
 प्रजायंत इति तस्मै सहो वाच प्रजा कामो वै प्रजापतिः स तपो
 तप्यत स तपस्तप्त्वा समिधुन मुत्पादयते रयिं च प्राणं चेत्ये
 तौ मे बहूधा प्रजाः करिष्यत इत्यादि तौ ह वै प्राणो रयिरे
 व चंद्रमा रयिर्वै सूर्यो नमोर्तं चासूतं च तस्मान्मू
 र्तिरेव रयिरथादित्य उदय नयत्प्राचीं दिं शं प्रविश

तितेन प्राच्या न प्राणान्तरा शिषु संनिधत्ते यदृक्षिणं
यत्प्रतीची यदुदीची यदधो यदूर्ध्वं यदंत रश्मि शोयत्स
वं प्रकाशयति तेन सर्वा न प्राणान्तरशिषु संनिधत्ते स ए
ष वै श्वानरो विश्वरूपः प्राणो ग्नि रुदयते तदेतद्वा ज्यु
त्तं । विश्वरूपं हरिणं जीतवेदसं परायणं ज्योतिरेकंतपं
तं ॥ सहस्ररश्मि शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामृदयत्ये ॥२॥
षसूयः ॥ संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दृक्षिणं चोत्तरं च
तद्येह वै तदिष्टा पूकते कृतमित्युपासते ते चाङ्गमसमेव लो

क प्रणि जायंते त एव पुनं रावर्तंते तस्मादेत स षयः प्रजाका
मा दहिणां प्रति पद्यं त एष ह वै रयि यः पितृयाणो यो तरेण
तपस्मा प्रचयेण श्रद्धया विद्यया त्मानं प्रन्विष्यादित्यम
न्निजयं त एत द्वे प्राणा नामा यत न मे तदमृतं मम यमेत
त्परायणमेत स्मान् पुन रावर्तंते इत्येष निरोधस्तदेष श्लो
कः ॥ पंचपादं पितरं द्वादशाक्षं त्रिं दिवन्मातुः परे अर्द्धे
पुरीषणं ॥ अथे मेऽप न्यति परे विचक्षणं सप्तचक्रैष ड
रमातुरपि तमिति प्रा सो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपत्न

एवरयिंशु कृः प्राणस्तस्मादेतन्मयः शुक्र इष्टं कुर्व
 तीतर इतरस्मिन्नहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्रा
 णोरात्रिरेवरयिः प्राणं वा एते प्रस्कंदति ये हि वारत्या
 संयुज्यंते ब्रह्म च यं ने वै तद्यज्ञात्रौरत्या संयुज्यंते न्न वै
 प्रजापतिस्ततो ह वै तदेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायं
 त इति तद्यो ह वै तप्रजापतिव्रतं चरंति ते मिथुनमृत्पा ॥३॥
 दयंते तेषां ने वै ष ब्रह्म लोको ये षांतपो ब्रह्म च यं येषु
 सत्यं प्रतिष्ठितं तेषां प्रसौ द्विरजो

॥
ब्रह्मलोकोनयेषु जिह्ममनृतं नमायाचेति ॥ इति
प्रथमप्रश्नः ॥ अथ हेनं भागवो वैदन्तिः प्रप्रच्छ
मगबन्कतेव देवाः प्रजाविधारयंते कतर एतत्प्र
काशयंते कः पुनरेषां वरिष्ट इति तस्यै सहोवाचो
काशो हवा एष देवो वायुरग्निरापः प्रथिवी वाऽन्नः
अक्षौ श्रोत्रं चक्षुः प्रकाशप्रकाशान्निवदंति वयमे
तद्वा एमवष्टन्मविधारयामस्तान्वरिष्टः प्राणो

वाचमा मोहमापद्यथा हमेवैतत्तयंच ध्यात्मानं प्रवि-
ज्येत द्वा एव प्रवृत्त्यविधारया प्रीतितेजसा दधाना न
नूतः सोऽभिमानादूर्ध्वमूक्रप्रतश्च तस्मिन्
क्रोप्रत्ययेतरे सर्व एवोक्तं ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमा
ने सर्व एव प्रतिष्ठंते तद्यथा महिषा प्रधूकराः ॥४॥
जानमूक्रो मंतं सर्व एवोक्तं ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमा
ने सर्व एव प्रतिष्ठंते एवं वा ज्ञानस्य तु श्रोत्रं च ते प्रीताः

प्राणं स्तं न्वं त्वेषो ग्निस्तप त्वेषसूर्य एष प्रजं न्योम घवा
नेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवाः सहसः ॥ मृतं च यत्
अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ स चो यजुर्ह
षि सामानि यज्ञस्तत्र ब्रह्म च ॥ प्रजापतिश्च रसिजने
त्वमेव प्रतिजायसे ॥ तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरं तियः
प्राणैः प्रतिविबुद्धिः ॥ देवानामसि बह्वितमः पितॄणां प्रथम
स्वधा ॥ सृष्टिणां चरितं सत्यं प्रथमं गि सा प्रमि ॥ इन्द्र
स्त्वं प्राण तेजसा रुद्रो सि परि रक्षिता ॥ त्वमं त्रिहृ

चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः यदा त्वप्रति वर्षस्य येना-
 प्राणते प्रजाः त्रानंदरुषास्तिष्ठंतिका प्रायान्नं न विष-
 तीति ॥ ब्राह्मणं प्राणैकं षिष्टं विष्टस्य सत्यतिः वय-
 माद्यस्य दाता रयिता त्वं मातारिभ्यः याते तनूनां चि-
 प्रतिष्ठिता या आत्रेया च चक्षुषि ॥ याचमनसि संतता ॥ ५ ॥
 शिवांतां कुरु मोक्षप्रदाः ॥ प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवेय-
 त्प्रतिष्ठितं ॥ माते पुत्रा नृक्षस्वर्गास्त्य प्रजास्त्य विधे-
 हिता इति द्वितीयं प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ है नं कौशल्यश्चास्वत्वात् लायनः वप्रश्न मगवन्कुत एष प्राणो
जायते कथमायात्यसिंछरिरे-आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रति
वृत्ते केनोक्तमते कथं वा बाह्यमन्त्रि संधत्ते कथमध्यात्ममिति
तस्मै सहोवाचाति प्रश्नान् वृत्तं सिद्धिं विहासीति तस्मात्ते हं व्र
विष्णोः आत्मन एष प्राणो जायते यथैषा पुरुषेष्वायै तस्मिन्नेतदा
तत्तं मनो कृते नायात्यसिंछरीरे यथा संम्राडे वा धि कृतान्वि
नियुङ्क्ते एतां ग्रामानां धि-~~स्मिन्~~ ति वृत्तेत्येव प्रेवैष प्राण इ
तस्य प्राणान् वृत्तं कथं यजेव संनिधत्ते पायुषं स्तेषां न चैव
श्रोत्रे मुखे नासिकायां प्राणः स्वयं प्रतिवृत्ते मध्ये तु स

निभवं

प्राज एष ह्येतद्भुतमन्नं संपन्नं यतितस्मादेताः सप्ताविंश
भवन्ति रुदित्येषां आत्मा त्रैतदेकं शतं नाडिनां तासां शतं श
तमैकैकस्यां वा सप्ततिर्द्वा सप्ततिं प्रति शखां नाडिं सहस्रा
स्यासूयानश्चरत्यथैकयोर्ध्वं उद्यतः पुण्येन पुण्यं लोकं नय
ति पापेन पापमुन्नाभ्यां प्रवप्रनुषलोकं प्रादित्यो हवै बाह्यः
प्राण उद्यत्य तेषां ह्येनं वा ह्युषं प्राणमनु गृह्णीतः प्रथिव्यां या
देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तराय दकाशः
स सप्तानो वायुर्व्यानस्ते जोहवाव उद्यतस्तस्माद्दूयशां
तते जाः पुनर्भवमि

प्रियैर्भनसि संपद्यमानैर्यच्चित्रस्तेनैषप्राणप्रायाति
प्राणस्तेजसायुक्तः सहात्मनीयथा संकल्पितं लोकं नयति
य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हस्य प्रजो हियते मृतो न क
तितदेऽल्लोकः उपति प्रायं तिष्ठानं विभु त्वं चैव पंचधा ॥
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञाया मृतमश्नुते विज्ञाया मृतम
श्नुत इति ॥ तितियः प्रश्नः ॥ ॥ अथ हे न सोर्याणी च जा
गर्ग्यः प्रपञ्च जगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपंतिकान्य
स्मिन् राजा प्रतिकतर एष देवः स्वप्राणायति कस्मै

७ तसूखं भवतिकस्मिन् सर्वसंप्रतिष्ठिता भवन्तीति तस्मिन्
सहोवाच यथा गा गृध्रि च यो की स्या सं गच्छतः सर्वा एत
स्मिंस्ते जो मंडलै र्वा की भवन्ति तां पुनः पुन रुदयतः प्रच
रन्ते वं हवे तत्सर्वं परे देवे भ न स्ये की भवन्ति ते न तर्ह्येष पुरु
षो न शृणोति न पश्यति न जिह्रति न रसयते न स्पृशते न
निवदते न दत्ते नानंदयते न विस्तृजते न यायते स्वपीती ॥७॥
७ त्याचक्षते प्राणा ग्नय एवै तस्मिन्पूरे जाग्रति गाह्पत्यो ह्वा
एषो पा नो व्या नो न्वा हा र्य पच नो

यद्वा ह्यपि त्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणे
यद्वा सनिश्चासावेतावाहुतिसमन्तयतीतिससमने
मनोहवावयजमान इष फलमेवोदानः स एनं यजमानम
हरहर्ब्रह्म गमयत्यत्रैष देवः स्वप्ने हि मानमनुभवति
यद्वा इषमनुपस्यति श्रुतं तमेवार्थमनुमृणोति देशदि
गंतरेऽथ प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति इषं च्वा इ
षं च श्रुतं च्वा श्रुतं चानुभूतं चो ननु भूतं च स च्वा स च्च स
वं पश्यति सर्वपश्यति स यदा तेजसाभिभूतो भवत्य

त्रैलोक्ये देवः स्वप्ना न्नपश्यत्यथैयैतदेतत्तस्मिच्छरीरे स्त
 सूखं भवति स यथा सोमवयं सिवा सो वृहं संप्रति वृ
 त एवं ह वै तत्सर्वं परे आत्मानि संप्रति वृते पृथिवी च पृ
 थिवी प्रात्रा चापश्चापौ प्रात्रा च तेजश्च तेजो प्रात्रा च वा
 यूश्च वायू प्रात्रा चाकाशं चाकाश प्रात्राश्चक्षुश्चक्षुर्व्यं च
 श्रोत्रं च श्रोत्रं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च
 त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वृत्तव्यं च हस्तौ चाद्यतव्यं चो
 पस्थश्चानंदयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च

प्रा
 ॥८॥

पाद्यै च जंतव्यं च मनश्च मंतव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च हं
कारश्चाहं कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्ये
तयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं चैषा हि ऋषास्पृ
ष्टा श्रोता द्या तार सयिता मंता बो ~~द्ध~~ ध्या कर्ता विज्ञाना
त्मा पुरुषः ॥ स यो ह वै तदृच्छाय प्रशरीरम ~~बो~~ हितं शम
प्रक्षरं वेदयते यस्तु सोमस सर्वज्ञः सर्वो न व व तित
देष श्लोकः विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा नूतानि
संप्रतिष्ठंति यत्र ~~तदृ~~ दृष्टं वेदयते यस्तु सोमस सर्वज्ञः

लोप

सर्वमेवाविवेसेति॥ इति चतुर्थप्रश्नः॥ अथ है नं शैवः स
त्यकामः प्रप्रच्छस्यो हवैतद्गुणवन्मनुष्येषु प्रायाणां त
मोकारप्रतिध्यायी त कतमं वा वसते न लोकं जयंतीति
तस्मै सहेवाचैतद्वै सत्यकाम परंचो परंच ब्रह्म यद्वै क
स्तस्मादिदानीं ते नैवायं नैवैकं रमं न्वेति सयद्येकमा
त्रे प्रतिध्यायी त स ते नैव संवेदितस्तु एते वज्रग
त्वा प्रति संपद्यते तमृको मनुष्या लोकमुपनयंते सत
त्र तपसा ब्रह्म चर्त्ये ए मध्या संपनो महिमानमनु

नवत्यथयद्विद्विमात्रेणमनसिसंपद्यतेसोत्ररिचं
यजुर्निरुन्नीयतेसोमलोकेससोमलोकेविभुतिम
नुभूयपुनरावर्ततेयःपुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्येतैवा
हरेणपरंपुरुषमभिध्यायीतसतेजसिसूर्येसंपन्नो
यथापादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यतएवंहवैसपाप्मनावि
निर्मुक्तःससामन्निरुन्नीयतेब्रह्मलोकंसएतस्माज्जि
वद्वेनात्परात्परंपुरुषरीशयंपुरुषंमीक्षतेतदेतौश्लो
कोभवतः॥

तिस्रो मात्रा मृत्यु ~~मृत्यु~~ मृत्युः प्रयूक्ता अन्योन्यसक्ता
अनविप्रयूक्ताः क्रियासू ~~बा~~ ह्या न्यंतरं मध्यमा
सुसम्यक् प्रयूक्ता सुन कपते जः ॥ सुग्रीरेतं
यजुर्निरिंत रित्तं ससा प्रनिर्यत्तत्क वयोवेदयंत
तमोकारेणैवा यतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छांतम
जरममृतमन्नयंपरं चेति इति पंचमप्रश्नः ॥ ॥११॥
अथ हि नं सूकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ भगवन्

हिरं एष नाभः कौशल्यो राजपुत्रो मामुपेत्येनं प्रभू
मप्रच्छतषोऽशकलं नारदा जपुरुषे वेद्युतमहं
कुमारं मब्रुवन्नाहमीमं वेदयद्यहमिममवेदिषं
कथं तेनावच्छाप्तीतीसमूलोवा एषपरिशुष्यतियो
नृतमन्निवदतितस्मान्नाहमि नृतं वक्तुं सक्त
ह्मीरथमारुह्य प्रवव्राजतं त्वाप्रच्छामिकासौ
पुरुषः॥ इतितस्मैवाचेहेवांतःशरीरेसौम्यपुरुषो

स हो १

स

अस्मिं न्नेताः षोडशकलाः प्रचवंतीति स इहो चक्रे क
 स्मिन्वाह मूला क्रो तो क्रो तो न वि व्यामि कस्मिन्वा प्र
 तिष्ठिते प्रतिष्ठा स्यामीति स प्राणा मसृजत प्राणा ध
 द्वां स्वं वायुज्योतिरापः पृथिवीद्रियं म नो नम
 नादीर्ये तपो मंत्राः कर्मलोकेषु नाम च स यथे प्रा
 नयः स्यंदमानाः समूजा यणाः समुद्रं प्राप्या स्तंग
 श्रंति निघेते तासां नाम रूपे समूज इत्येवं प्रोच्यते
 एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षोडशकलाः ॥

लोक

पुरुषाय नमः पुरुषं प्राप्या सौ गच्छंति निघेते तासां
नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषो कलौ मृतो
भवति तद्देष श्लोकः अथ इवरथनामौ कलाय
स्मिन् प्रतिष्ठिताः ॥ तं वेद्यं पुरुषं वेदयथा मावो मृ
त्यूः परिव्यथा इति तान् होवाचैतावदेवाहु मे तत्परं
ब्रह्म वेदनातः परमं स्तुतिं तत्तमर्चयंतं स्त्वं हि नः
१२ पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति नमः
परमसाधो नमः परमसुखिभ्यः इतीष्य प्रश्नः
इती प्रश्नः पति शतं संपुणं श्री ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

॥१२॥

२२

१६३

प्रश्नोपनिषत्समाप्ता

138

10 (13)

✓

सिद्धिदायक
सिद्धिदायक

धातु

कर्तरि

श्रीगणेशायनमः॥ भूतो लडादिप्रत्ययाप्रदव्यते॥ भूतत्तायां ठ दानः परस्मैभाषः॥ लट्॥ भवति॥ १॥ लिट्॥ बभूव॥ २॥ लुट्॥ भविता॥ लृट्॥ भविष्यति॥ लोट्॥ ५॥ भवतु॥ लङ्॥ ६॥ अभवत्॥ विधिलिट्॥ ७॥ भवेत्॥ आशीर्लिङ्॥ ८॥ भूयात्॥ लुङ्॥ ९॥ अभूत्॥ लृङ्॥ १०॥ अभविष्यत्॥ आत्मनेपदप्रक्रिया॥ कर्तरि कर्म व्यतिहारः॥ कर्मक्रिया अन्यस्य अन्येन करणपरस्परस्परकरणेन कर्म व्यतिहारः॥ अस्मिन् गन्धमाने आत्मनेपदस्यात्॥ व्यतिभवेत्॥ व्यतिभवेत् इत्यादि॥ १॥ लिट्॥ २॥ व्यतिबभूव॥ व्यतिबभूवार्त् व्यतिबभूव॥ इत्यादि॥ लुट्॥ ३॥ व्यतिभवितु॥ ४॥ लृट्॥ व्यतिभविष्यते॥ ५॥ लोट्॥ व्यतिभवता॥ ६॥ लङ्॥ व्यत्यभवत्॥ ७॥ विधिलिट्॥ व्यतिभवेत्॥ व्यतिभवेयात्॥ व्यतिभवेरन्॥ ८॥ आशीर्लिङ्॥ ९॥ व्यतिभविषीष्ट॥ व्यतिभविषीयोस्ता॥ व्यतिभविषीरन्॥ १०॥ व्यत्यभवितु॥ व्यत्यभविषीता॥ व्यत्यभविष्यत्॥ ११॥ व्यत्यभविष्यते इति लङ्॥ १२॥ भावकर्मणो लकाराः प्रदव्यते॥ भावकर्मणोः लस्यात्मनेपदमेव॥ सार्वधातुके यक् सार्वधातुके वाचिनिसार्वधातुके लोट्॥ लोटि॥ ५॥ लङ्॥ ६॥ विधिलिट्॥ ७॥ च यक् अन्यत्र असार्वधातुके स्यादिभिरस्य बाधः॥ लृट्॥ भूयते॥ १॥ लिट्॥ बभूव॥ २॥ लुट्॥ भवितासे॥ ३॥ लृट्॥ भविष्यते॥ ४॥ लोट्॥ भूयतां॥ ५॥ लङ्॥ अभूयते॥ ६॥ विधिलिट्॥ ७॥ भूयेत॥ ८॥ आशीर्लिङ्॥ ९॥ भविषीष्ट॥ १०॥ लुङ्॥ अभविष्यत्॥ ११॥ लृङ्॥ अभविष्यत्॥ १२॥

श्रीः। योसौ वज्रधरो देवजादित्यानां प्रभुर्मतः। स हस्तनयनः। सूर्यग्रहपीडां व्यपोहतु। १। मुखं यः सर्वदेवानां समाचिरमितद्युतिः। सूर्येऽपिरागसंभृता
मग्निपीडां व्यपोहतु। २। यः कर्मसाक्षीलोकानां धर्मो माहिषवाहनः। यमः सूर्येऽपिरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु। ३। रक्षोगणाधिपः साक्षात्प्रहृत्यानि
संनिभः। खड्गव्यग्रो निकायश्चरक्षः पीडां व्यपोहतु। ४। नागपात्रधरो देवः स दामकरो वाहनः। वरुणो बुधपतिः साक्षाद्ग्रहपीडां व्यपोहतु। ५।
प्राणरूपो हिलोकानां चायुः सृष्ट्यमृगप्रियः। वायुः सूर्येऽपिरागोत्थां पीडामत्र व्यपोहतु। ६। योसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः। सूर्ये
पिरागमत्पुष्पां पीडां चापि व्यपोहतु। ७। योसाविंदुधरो रुद्रः पिनाकी वृषवाहनः। सूर्येऽपिरागपापानि सनाशयितुं शक्नुवति। ८।
त्रैलोक्येयानि भूतानि चराणि स्थावराणि च। ब्रह्मविष्णुवक्त्राणि युक्तानि तानि पापं दहंतु मे॥ ९

श्रीः योसौ यज्ञधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः सस्त्रनयनः सूर्यग्रहपीडां व्यपाहनु
मुख्यः सर्वदेवानां समाचरितधृतिः सूर्योपरागसे
यः कर्मसाक्षी कानां धर्मो माहिषवाहन

श्रीः योसौ यज्ञधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः सस्त्रनयनः सूर्यग्रहपी
डां व्यपाहनु मुख्यः सर्वदेवानां समाचरितधृतिः सूर्योपरागसे
यः कर्मसाक्षी कानां धर्मो माहिषवाहन सूर्योपरागसे
यः कर्मसाक्षी कानां धर्मो माहिषवाहन सूर्योपरागसे
यः कर्मसाक्षी कानां धर्मो माहिषवाहन सूर्योपरागसे
यः कर्मसाक्षी कानां धर्मो माहिषवाहन सूर्योपरागसे